

TÜRÜK

2023, Yıl/Year: 11, Sayı/Issue: 34, ISSN: 2147-8872

TÜRÜK Uluslararası Dil, Edebiyat ve Halkbilimi Araştırmaları Dergisi
TURUK International Language, Literature and Folklore Researches Journal

Geliş Tarihi / Date of Received: 08.06.2023

Kabul Tarihi / Date of Accepted: 21.07.2023

Sayfa / Page: 110-132

Research Article / Araştırma Makalesi

Yazar / Writer:

Dr. Öğr. Üyesi Serdar GÜRÇAY

İstanbul Kültür Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü
s.gurcay@iku.edu.tr

ALEVÎ-BEKTÂŞÎ MENÂKİBNÂMELERİNDE KAOTİK ZAMAN*

Öz

Karşılaştırmalı mitolojik bilgiler evrende önce kaos yani mutlaklaştırılmış düzensizliğin olduğunu ardından hayat mucizesi ile kozmosun yani düzenin tahsis edildiği varsayımından yola çıkarak modelleme, tasnif etme, köken açıklama ile kavrandığını ifade eder. Evrendoğumdan bahseden mitolojiler genelde yönetil(e)meyen yapısal krizler olarak kaostan bahsederler. Düzen ve düzensizlik sadece makro ölçekte değil hayatın her aşamasında mikro seviyelerde de hissedilebilmektedir. Hayatın hem bireysel ve hem de toplumsal düzleminde mevcut olabilmektedir. Yaşama biçim ve şekil veren, onu istikrarlı ve düzenli kılan kozmosun; dağınık, düzensiz, ahenksiz olan kaos ile yer değiştirmesi ve bu durumdan hareketle zaman algımızı tahrip ettiği gerçeği dikkat çekicidir. Düzenli bir evrenin zıttı olan kaosu yaşamın biçim karşısındaki meydan okuması olarak nitelendirebiliriz. Kozmos-kaosun eşdeğer karşılıkları olarak kendi-öteki, gündüz-gece, aydınlık-karanlık, ilkbahar-sonbahar, yaz-kış, varlık-yokluk, deniz-kara, iyi-kötü, güvenli-güvensiz, bağdaşıklık-ayrışıklık gibi ikili zıtlıkları gösterebiliriz. Diğer yandan, menâkıbnâme olarak adlandırılan eserler dinî kanaat önderlerinin veya tarihi/hayalî şahsiyetlerin tarihi/menkabevi biyografilerini ihtiva eden hikâyelerdir. Bu eserler yer yer mitolojik unsurlar barındırsalar da tarih, sosyoloji, halk psikolojisi ve folklorunu anlamak açısından kaydadeğer bilgiler ihtiva etmektedir. Bu eserlerde toplumsal/bireysel düzen ve düzensizlik

* Bu çalışma Dr. Öğr. Üyesi Serdar Gürçay'ın Yıldız Teknik Üniversitesi SBE'de Prof. Dr. Aynur Koçak danışmanlığında hazırlanan "Alevî-Bektâşî Velâyetnâmelerinde Zaman, Mekân ve Eşya Sembolizmi Üzerine Bir Değerlendirme" başlıklı doktora tezinden üretilmiştir.

deneyimlerinin varlığı göze çarpmaktadır. Çalışmamızda ele alınan velâyetnâmeler düzleminde kaotik zamanın kişilere ve olaylara nasıl, ne şekilde yansıdığı incelenecektir. Eserlerde bahsi geçen veli dervişler fikirlerini ve ritüellerini yaymak maksadıyla diyar diyar gezmekte, insanların karşı karşıya kaldıkları kaotik zamanlardaki olaylara denk gelerek onlara çözümler üretmeye, hayata anlam katmaya çalışmaktadırlar. Bu anlamda velilerin her biri ölümsüz sembolik anlam taşıyıcıları olarak kabul edilebilirler. Bir diğer deyişle bu dervişler toplumlara, dinî perspektiften kaosu kozmosa çevirmek, hayatı uyumlu hâle evirmek için müdahalelerde bulunmaktadırlar. Tüm bunlar incelendiğinde, bahsi geçen zamanlarda yaşayan toplumların sosyolojisi, din kültürü, günlük hayat ve hayat mücadelesi ekseninde görünür olmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Alevî-Bektâşî, kaotik zaman, kozmos, menâkıbnâme.

TIME OF CHAOS IN ALEVÎ-BEKTASHI HAGIOGRAPHY TEXTS

Abstract

Comparative mythological knowledge expresses that the universe was first chaos, that is, absolutized disorder, and then, based on the assumption that the cosmos, that is, order was allocated with the miracle of life, it was comprehended through modeling, classification, and explanation of origin. The mythologies that speak of the birth of the universe generally speak of chaos as unmanageable structural crises. Order and disorder can be felt not only on a macro scale but also on micro levels at every stage of life. It can be present at both the individual and social levels of life. It is striking that the cosmos, which gives form and shape to life and makes it stable and orderly, is replaced by chaos, which is disorganized, disorderly, discordant, and destroys our perception of time. We can characterize chaos, the opposite of an ordered universe, as the challenge of life against form. As equivalent equivalents of cosmos-chaos, we can show binary opposites such as self and other, day and night, light and darkness, spring and autumn, summer and winter, existence and non-existence, sea and land, good and evil, safe and unsafe, disunity and coherence. On the other hand, the works called menâkıbnâme are stories containing historical/menkabawî biographies of religious opinion leaders or historical/imaginary personalities. Although these works sometimes contain mythological elements, they contain valuable information in terms of understanding history, sociology, folk psychology and folklore. In these works, the existence of social/individual experiences of order and disorder is evident. The dervishes mentioned in the works travel from land to land in order to spread their ideas and rituals, they come across chaotic times that people face and try to find solutions for them and give meaning to life. In this sense, each of these dervishes can be considered as immortal carriers of symbolic meaning. In other words, these dervishes intervene in societies from a religious perspective to turn chaos into cosmos and harmonize life. When all

these are analyzed, the sociology of the societies living in these times becomes visible in the axis of religious culture, daily life and life struggle.

Key Words: Alevî-Bektashi, time of chaos, cosmos, hagiography texts.

1. Giriş

Kaynağını Hoca Ahmed Yesevi öğretilerinden alarak Horasan üzerinden Anadolu ve Balkan coğrafyasına akın eden heterodoks derviş zümresi, buralara tasavvufî arka planı olan Anadolu İslâm'ını yaymış ve Kızılbaş-Bektâşî kültürel fraksiyonunun oluşumuna zemin hazırlamışlardır. Genel adıyla menâkıbnâmeler, özel adıyla “vilâyetnâme / velâyetnâmeler” velâyet aşamasına ermiş, Allah dostu olarak kabul edilen velilerin hem tarihsel hem de menkabevî yaşamlarını konu olan metinlerdir.

Tarihsel, sosyolojik, kültürel, hukuksal, psikolojik vb. pek çok yönden etkiye açık; lâkin geleneklerin korunması bakımından muhafazakâr olarak addedilen Alevî-Bektaşî toplulukları tarihin beraberinde sürüklediği sembol, simge, imge ve imajları da benzer şekilde muhafaza etmiş, kendi potasında eritmeyi başarmıştır. Uygurların din değiştirmesinden itibaren Budizm, Maniheizm, Hristiyanlık, Musevîlik, Zerdüştilik, muhtelif Hint felsefeleri, Şamanizm ve İslâmiyet gibi çok çeşitli din ve inanişâ ait unsurlar Türklerin tarih sahnesinde kültürleştiğinin en önemli ispatıdır. Ancak bu durum körü körüne değil; akl-ı selime uygun, sorgulamalı bir etkileşimdir. Bu değişiklik ve geniş hafızanın bakiyesi zengin bir kültürel miras olarak aktarılmıştır.

Alevî-Bektâşî ananesinin canlı hafızası vasfını taşıyan velâyetnâmeler de bu geniş kültür yelpazesinden payını almıştır. Bu eserlerin incelenmesi tarihsel ve gündelik yaşama yansımalarını ortaya çıkarmaktadır. Kültürel belleğin oluşmasında köşe taşı mahiyetinde olan bu eserlerin çözümlenmesi toplumu açıklayan kodların şeffaflaştırılması bakımından önem arz etmektedir.

Çalışma kapsamında değerlendirilen menâkıbnâme eserleri sırasıyla; *Vilâyet-nâme-i Hacı Bektâş-ı Veli*, *Vilâyet-nâme-i Abdal Mûsâ*, *Vilâyet-nâme-i Sultan Şücâ'e'd-din*, *Vilâyet-nâme-i Od'man Baba* ve *Vilâyet-nâme-i Koyun Baba*'dır. Bu çalışmada incelenen eserlerde tespit ettiğimiz hem bireysel hem de toplumsal yaşamdaki kaotik zamanla ilgili metinlerin değerlendirmesine yer vereceğiz. Yazılı kaynakların taranması yöntemiyle gerçekleştirdiğimiz bu incelemede kaotik zaman unsurunun bireysel ve toplumsal kodlardaki karşılığı muhtelif yönleriyle ele alınacaktır. Burada her ne kadar inceleme konusu itibariyle teoloji ve teleolojik sınırlarda bir inceleme yapmak zaruri olsa da zaman krizinin doğuşuna zemin hazırlayan disiplinlerin de izi sürülecektir.

2. Kaotik Zaman Üstüne

“Kaos” sözcüğünün kökü, Yunanca esnemek ya da sıkılmak anlamındaki fiil kökü Xa'dır (Meisel 2019: 45). Türkçe Sözlük'te *kaos*, “evrenin düzene girmeden önceki biçiminden yoksun, uyumsuz ve karışık durumu” olarak tanımlanır (<https://sozluk.gov.tr> [14.04.2023]). Bu karakteriyle kozmosun antitezi olan kaos, hangi ortam ve koşullarda olursa olsun, enerjili bir karmaşadır ve bu hâliyle yaşam, güvenlik, toplumsal düzen, akılcı beklenti, barış, öngörülebilirlik, güzellik ve adaletin karşısında yer alır (Meisel 2019: 217). Türkçe Sözlük'te *kaotik*, “kargaşa içinde olan, karmaşa, düzensizlik, istikrarsızlık” olarak ifade edilir. Kaotik olay, başlangıç şartlarına sıkı sıkıya bağlıdır. Burada nedensellik ilkesi söz konusudur. Çok hassas bir dengede duran olgunun çok basit

bir tetikleme sayesinde öngörülemez sonuçlar ortaya çıkarmasıdır (Ural 2008: 104). Kaotik zaman ise başlangıç şartlarına olan duyarlılığının yanı sıra tahammül edilemez derecede gürültülü ve karışık, parazit içeren, düzensiz, akışı bozuk, periyodik olmayan, rutinden sapan zaman geçişlerini ifade eder (Pamuk 2013: 77). Lucretius'un klasik savaş, meteoroloji, detone müzik, reddedilen ölçü ve heterojen imgesi ile örneklendirdiği kaotik; savaş, göç, kıtlık, salgın hastalıkların neden olduğu trajediler kaotik zamanın olaylarda açığa çıkan hâlleridir (Meisel 2017: 110). Edebi sembolizmde ise kaotik zamanın yansımaları ejderha, kartal başlı aslan gövdeli Griffin, aslan gövdeli insan başlı Sfenks olarak tecessüm ettirilir.

Kaosun (savaşın) oluşmasının gerçek nedeninin; bir düzensizliğe, uyumsuzluğa son vererek yeni bir düzen ortaya çıkarma çabası olduğu söylenebilir. Dolayısıyla hem düzeni hem de düzensizliği aynı anda içermektedir. Diğer bir deyişle bir çokluk ve çeşitliliğin tekleştirilmesi ve birliğe kavuşturulması meziyetidir. Savaş, zuhuratın ilkesel birlik içinde tekrar bütünleşmesinin kozmik sürecini temsil eder (Guénon 2019: 72). Bundan dolayı işleri düzene koymak ve barışın gerçekleşmesi için savaşın yaşanması gerekir. “Kaos düzensizlik değildir, düzenin daha yüksek bir biçimidir” (Meisel 2019: 29). Ünlü filozof George Santayana da kaosun bu yönünü “kaos akıllarımızda karışıklığa neden olan her türlü düzendir” diyerek vurgulamaktadır. Buradan anlaşıldığına göre, büyük bir düzensizlik düzeni ortaya çıkarır. Nietzsche, “dans eden bir yıldız doğurabilmek için içinizde kaosun olması gerektiğini” söyler. “Daha ziyade, biçimlendiren tin (geist) donuk bir ışığa dönüşmemek için biçimsiz yani düşmanına ihtiyaç duyar. Ölümün negatifliği olmadan hayat, ölü bir şey olarak kemikleşir” (Han 2022: 47). Öyle ki kaosun içerisinde kozmosu da gördüğümüz gibi bu durumun tersi de mümkündür. Zira Byung-Chul Han'ın “aynılığın cehennemi” (Han 2021: 40) adlandırması da kozmosun içeriğindeki kaosu ifade eder niteliktedir.

Zaman ise, “bir işin, bir oluşun içinde geçtiği, geçeceği veya geçmekte olduğu süre, vakit; belirlenmiş olan an” (<https://sozluk.gov.tr> [14.04.2023]) şeklinde tanımlanmaktadır. Arkaik insanın zaman algısı ilkele dönmeyi arzular. İlkeselden kastımız, yaratılıştır. “Doğum, yılbaşları, bayramlar, kandiller, oruç, kurban, acı çekme törenleri vb.” bu ilkele dönüşün tezahürleridir. Zaman ile ilgili ortaya atılan bir başka görüşe göre de “teker teker var olan anların toplamıdır. Şu anların her biri (müstakil olarak) zaman değildir. O hâlde zaman gelecekte geçmiş, şimdi yoluyla devam eden varlığına yüklediği zihinsel bir tasarıdır” (Yusuf 2013: 679). Dolayısıyla zamana bütünsel bakmamız gerekir. Ne yaşanan an ne geçmiş ne de gelecek, tam anlamıyla bütünsel zamanı ifade edemez. O; ancak uçlu düzlem ile birlikte tasarlanırsa anlam kazanır.

Bu bağlamda “kaotik zaman”dan kastımız; kozmos zamanının düzenli, aşkın, akıp giden zamanının tersine karmaşık, herhangi bir sisteme ve düzene sahip olmayan olaylarla ve durumlarla iç içe, gerilim yüklü, yoğun, yönsüz, belirsiz zamandır. Zamanın bütün ritmi kaybolmuştur. İşte, bu zaman diliminde verimli ve iyi zaman da ortadan kaybolur. Lâkin unutulmamalıdır ki kozmos zamana ulaşmak için kaos yaşanmalı ve zaferle sonlandırılıp yeni bir yapısal oluşuma kapı aralanmalıdır.

2.1. Toplumun Kaotik Zamanı

Her canlı gibi insan da temel ihtiyaçlarını karşılamak, kendisine zarar verecek durumlardan uzak olmak için duygusal olarak huzura ve istikrara ihtiyaç duymaktadır. Hayvanlar bu ihtiyaçlarını

içgüdüsel olarak tatmin ederken insanlar zamanla doğadan koştukları için geleneklere, kanunlara, eğitime ve bir devlet sistemine ihtiyaç duymuşlardır. Bu ihtiyaçları karşılayan tutarlı sistem düzgün çalıştığı sürece insanlar huzur içinde olurlar. Lâkin tufan, doğal felâketler, kıtlık, savaş ve merkezî otoritenin sarsılması gibi durumlar söz konusu olduğunda toplumlar için kaotik zaman başlamış demektir. Bu noktada zaman ezici bir baskı ve donukluk sergiler.

Kapalı bir toplumsal tabakalaşma olarak addedilen Kızılbaş/Alevî ve görece Bektâşî topluluklarında hem kutsal ritüel ağırlıklı “eşik zaman” hem de koşullara bağlı gelişen düzensiz, uygunsuz, sapmaya uğrayan, herhangi bir dayanağı, çalışma prensibi, istikameti olmayan “kaotik zaman” söz konusudur. Çalışmamızda kaotik zaman kavramını toplumsal ve bireysel açıdan ayrı ayrı ele aldık. Toplumun derinden sarsan, akışı yavaşlatan ve donuklaştıran bu zaman diliminde yaşanan afetler, kıtlık zamanları, merkezî otoritenin bozulması ve savaş zamanı gibi hadiseler metinler çerçevesinde değerlendirilecektir.

2.1.1. Afet Zamanı

“Afet” kısaca, önlenmesi elde olmayan büyük felâket, belâ, musîbet, bâdire olarak tanımlanmaktadır (<http://lugatim.com/s/afet>, [02.06.2023]). Bireysel anlamda afet, tinin içselliğini ve öznelliğini bozan, düzeni rahatsız eden bir unsur olarak mutsuzluğa, talihsizliğe (Han 2022) karşılık gelirken toplumlar açısından lineer bir çizgide devam eden hayatı farklı şekillerde inkıtaya uğratan hadise ve durumlar olarak izah edilebilir. Bu olaylar neticesinde toplum; ekonomik, sosyal, kültürel, politik, tarihî vb. pek çok yönden zarar görmektedir. Doğanın insan eliyle tahrip edilmesi sonucunda günümüzde çokça yansıması bulunan bu tür olaylar, geçmişte ilahi kaynaklı olarak düşünülmüştür. Eski Türk inanışında yer alan “ıduk” kelimesinin semantiği de ortaya çıkacak olan kaostan korunmak için demonik varlıklara, rüzgârlara, kötü havaya kapalı manasında kullanılmıştır. İduk’un gücü, toplumun düzenini ve refahını garanti altına alır (Taş 2011: 74). Dinsel otoritelerin insanların işledikleri suç ve günahlardan ötürü onları cezalandırması inanışı afetlerin temel nedenleri olarak varsayılmıştır. Bu yönden kutsal kitaplarda başlarına çeşitli musibet ve felaketler getirilen pek çok kavim ve topluluk örneğine rastlanmaktadır. Bu ibretlik olaylar, toplumsal yaşama ideal rol ve modeller sunmaktadır. Velâyetnâmeler de başlı başına kolektif bilince yönelik tutarlı, doğru davranışa sevk ettirmeye çalışan anlatılar olduğu için felaketleri barındıran ilâhi menşeli anlatılar sıklıkla karşımıza çıkmaktadır.

Hacı Bektâş-ı Velî, Hoca Ahmed Yesevî’nin çağrısı üzerine şahin donuna girerek* Anadolu’dan Türkistan’a gelmiştir. Bu zamanlarda Türkistan’da kaotik bir ortam söz konusudur. Hacı Bektâş-ı Velî, bu ortamı dinginliğe ve huzura kavuşturacak yegâne temsilcidir. Bunu da ilahi yardım alarak sağlayabilecektir. Pek çok kutsal kitapta ve menakıbnâmede karşılaştığımız *cezalandırma motifi* bu kez Hacı Bektâş-ı Velî Velâyetnâmesi’nde gayrimüslimleri İslâm’a davet etmek olarak karşımıza çıkmaktadır. Gayrimüslimleri irşada ikna etmek için veliler bazı zamanlarda çeşitli kerametler gösterme yolunu tercih etmişlerdir. Çünkü ancak bu yolla münkir kişiler velinin ilahi yardım aldığını ve “Allah dostu” sıfatı taşıdığını kabul etmişlerdir. Hünkâr’ın kargışıyla oluşan hadiseler de bu amaca hizmet etmektedir.

* Hacı Bektâş-ı Velî, Anadolu’ya güvercin donunda gelmiş, Türkistan’a ise şahin donunda gitmiştir. İyilik sahipleri için güvercin, zalimler için şahin donuna girmesi mecazî anlatımdır (Taşğın 2021).

Hacı Bektâş-ı Velî'nin bedduasıyla kâfir ilinin güneşinin kesilmesi durumuyla kâfir halkın mümin olma yoluna girmesi ve asayişin korunması amaçlanmıştır.

“Ol mağara içre kendözi turur

Ta'ât idüp secdeye yüzün urur

[...] Hâcetüm senden budur kim ya İlâh

Kâfirün rûşen günün eyle siyâh

[...] Gün görüp işlemeyinceniz işi

Umarum mü'min ola irkek dışı

Hâcı Bektâş itdi çün böyle niyâz

Hâcetin makbûl kıldı kâr-sâz

[...] Tutdı kâfir illerini zulemat

Virmedi güneş ana nûr-ı necât” (Duran 2014: 134).

Hacı Bektâş-ı Velî Velâyetnâmesi'nde yine aynı amaca hizmet eden başka bir kargış örneği ise kâfir halkın ocaklarındaki ateşin sönmesidir. Ocak, ateş kültüyle bağlantılı olan bir kültür ve kutsallık ihtiva eder. Ocakların yanmaması, somut anlamda temel ihtiyaç olan beslenmenin önünün kesilmesi iken; mecazî anlamda soyun tükenmesi, neslin devam etmemesini çağırır. Bu yönüyle inanmayanlarının neseplerinin kurumasına işaret edilir.

“Az zamânda yine münkir oldılar

Câzû diyü çok ta'addı kıldılar

Hâcı Bektâş işidüp kıldı sücûd

Aldı kâfir ocağından cümle od

Gizledi hep âteşin kâfirlerin

Bişmez oldu çigleri hep anlarun” (Duran 2014: 150).

Hacı Bektâş-ı Velî Velâyetnâmesi'nde yer alan bir diğer iknaya yönelik cezalandırma usulü ise onun veliliğine inanmayan gayrimüslim halkın su kaynaklarının kuruyup çekilmesi hadisesidir. Su; yaşamın, canlılığın ve diriliğin temel göstergesidir. Su olmadan, yaşam olmaz. Anasır-ı erbaanın unsurlarından biri olarak hayatın temel tözüdür. Gür akmanın zıttı olan kuruma hadisesi, can suyunun kesilmesi durumudur ve sonun geldiğinin işaretidir. Konuyla ilgili velâyetnâmede geçen kısım şu şekildedir:

“Sonra yine ba’zı inkâr itdiler

Münker olan buğzı tekrâr itdiler

Hâcî Bektâş bildi anların huyın

Gizledi kâfirlerin cümle suyun

Kurıdı çayları suyu akmadı

Kuyı kazdılar suyu hiç çıkmadı” (Duran 2014: 153).

Velilerin kendilerine ve tekke abdallarına karşı yapılan düşmanlıklar karşısında kargış söylediği ve yapan kişilere çeşitli musibetler saldığı bilinmektedir. Bunun bir örneği de Od’man Baba Velâyetnâmesi’nde karşımıza çıkmaktadır. Fatih Sultan Mehmet, Od’man Baba’yı İstanbul’a çağırduğunda, Od’man Baba, bu zoraki davetten hoşnut kalmamıştır. Bunun üzerine elindeki köteğini hışımla yere vurur, gökyüzünü üç kara bulut kaplar ve İstanbul halkının evlerine Nuh Tufanı gibi sular girer, yıldırım yüzünden turna ve diğer kuşlar helâk olur. Sultan Mehmet, bu hâlden rahatsız olarak İsm-i Âzam duasını okur. Bu hâli müneccimlere danışır ve onlar da Fatih’e, “yirmi dört bin peygamber kuvvetinde bir veliye tesadüf ettiğini ve onunla uğraştığı için bu felaketin başlarına geldiğini” söylerler (Koca 2002: 205, 206).

Buradan anlaşılıyor ki yaşanan afetler geleneğin dünyasında ilahi kaynaklı cezalandırma motifi iken modernleşmeyle birlikte afetlerin sebep ve kaynaklarında farklılıklar gözlemlenmiştir.

2.1.2. Kıtık Zamanı

Kıtık, genelde toplumun, özelde insanın hayatını idame ettirebilmesine yarayacak temel ihtiyaç malzemelerinden yoksun olması ya da bırakılmasıdır. Çalışmamızda “kıtık hadisesi”nin müstakil bir başlık olarak ele alınması, onun toplum hayatı üzerindeki güçlü negatif etkisinden ileri gelmektedir. Kıtık yaşayan toplumlarda ne üretim yapılır ne de bu ihtiyaçlar dışarıdan sağlanabilir. Tarihsel süreçte kıtık musibetini yaşayan insanlar kendilerini çeşitli ritüel ve pratikler uygulamak zorunda hissetmişler, böylece kutsalın otoritesinden yardım almayı ümit etmişlerdir. Yağmur duası, ilk ekinin kurban verilmesi, saç geleneği, meyve verimi düşen ya da kurumaya yüz tutan ağaçları daha verimli hâle getirmek amacıyla uygulanan ağaç korkutmak vb. ritüeller kıtlığa karşı alınan birer önlem ve tavidir.

“Yine halkun çoğı münkir oldılar

Terk idüp dînini kâfir oldılar

İlçi birle gönderür ana haber

Didi kim yağdurmaya gökden matar

Yağmaya yağmur hem ekin bitmeye

Kahtlık ola döne buğday bitmeye

[...] Yağmadı yağmur bitmedi ekin

Başladı halk kırılır birin ikin

Münkiri kâfirün ‘aciz kaldılar

Cem’ oluben ol teküre geldiler” (Duran 2014: 149).

İlgili anlatıda, Hacı Bektâş-ı Velî kâfir ülkesi olan Bedehşan’a, kendisine büyücü–sihirbaz demelerinden ve veliliğini reddetmelerinden ötürü ilahi yardımın vesile olması sonucunda kıtlık musibetini salmıştır. Lâkin aynı topluluk yeniden küfre dönmüş ve bu kez de farklı felaketlerle yüzleşmek zorunda kalmışlardır.

Genel olarak kış vakitleri, Anadolu gibi tarım topraklarında ekinlerin tükendiği, ürünlerin miktar bakımından azaldığı, hastalıkların arttığı dönemler olması hasebiyle tekkelerin zor dönemler geçirdiği zamanlardır. Sultan Şücâ’e’d-dîn Velâyetnâmesi’nde kış mevsiminde kıtlığın baş gösterdiği görülmektedir. Sultan Varlığı[†] bir gün otururken “keşke devlet ileri gelenlerinden biri bizi bu kış doyursa” diyerek temennide bulunur. Buradan hareketle tekkenin yemek ve iâşe konusunda sıkıntı yaşadıkları tespit edilebilmektedir. O vakit huzurunda iki yüz kadar abdâl vardır, hiçbirinden ses çıkmaz. Yalnız Kürt Baba isimli bir abdâl cevaba gelerek “Sultân’ım, senden âlâ devlet adamı mı olur, bu garipleri sen besleyesin” der. Bunun üzerine “rast gelsin” diyen veli (Köksal 2018: 25, 27), bir nevi dua ederek kıtlığı ortadan kaldırmayı temenni etmektedir.

Abdal Mûsâ’nın da tekkesi için temel gıdaları bulmakta sorun yaşadığı velâyetnâmesinden anlaşılmaktadır. “Kısrağını aygırla çiftleştirmeye götüren kişiye, “biz senin kısrağın için dua edelim, senin gitmene gerek kalmasın; ancak sen de elindeki yağlı çörekleri bize vereceksin” der. Sonunda olacak olur ve tekkesi için yağlı çörekleri alır” (Güzel 1999: 145).

[†] Şücâeddîn, Velâyetnâme’de değişik ad, lakap ve unvanlarla anılmaktadır. Bunlar *Sultân*, *Hazret-i Sultân*, *Sultân Baba*, *Sultân Şücâeddîn* ve *Sultan Varlığı*’dır. Bu itibarla biz de Velâyetnâme’deki kullanım sıklığına uygun olarak Sultân Şücâeddîn ve Sultân Varlığı olarak anacağız (Köksal 2018: 3).

Doğada veya yöneticilerde rızkını bulamayan halkın bir veli zât vesilesiyle bulması, onların insanlar için birer kurtarıcı olarak konumlandırılmasına ve saygınlıklarının artmasına yardımcı olmaktadır. Elbette bu durum suiistimallerin ve gerçeklikten uzaklaşmış anlatıların da oluşmasına zemin hazırlamaktadır. Diğer yandan, veli zâtın az bir yiyeceğin de ödeme olarak kabul edebileceğini belirtmesi, yemek bulmanın zor olduğu bir dönemden geçildiğine işarettir. Özetle denilebilir ki kıtlık zamanları, kendi kahramanlarını ve mucizelerini ürettiği gibi bundan doğan art niyetleri ve efsaneleri de doğurmaktadır.

2.1.3. Merkezî Otoritenin Sarsılma Zamanı

“Karar verme, kontrol etme, emretme ve uygulama hakkında haiz olmayı ifade eden ‘otorite’, birçok dinde kutsal bir fenomen olarak kabul edildiği gibi, tanrısal güce de dayandırılmaktadır” (Tekin 2017: 1). Buna göre tanrının kural ve sınırlarına uygun yönetimlere “meşru ve kabul edilebilir güç” gözüyle bakılır. Dolayısıyla devletlerdeki merkezî otoriteler de gücünü teolojiden almakta olup “kut anlayışı” ile pekiştirilmektedir. Dünyevi yaşamın otorite güçleri sosyal ve siyasal yaşama egemen güçlerdir. Otorite kaybı ve egemenliğin zedelenmesi, merkezî otoritenin bozulması demek olup kaosu ortaya çıkarmaktadır. Zira bu durum, tanrının kural ve sınırlarının da bozulması ve ihlâli demektir. Güçlü ve keskin değişimler yapısal krizleri beslemektedir.

Hacı Bektâş-ı Velî Velâyetnâmesi’ndeki ilgili anlatıda merkezî otoritenin bozulmasına dair tarihsel veri sunulmaktadır. Bedahşan ili gayrimüslimlere ait gösterilmektedir. Hoca Ahmed Yesevî’nin yaşadığı Horasan üzerine akınlar düzenleyerek zorla Müslüman halkın hakkını gasp etmektedirler. Uzun süredir bu durumla yüzleşmek zorunda kalan halk da kanaat önderi olarak saygı gösterdiği veliden, içine düştükleri bu sıkıntılı durumu ortadan kaldırmasını talep eder ve merkezî otoritenin olmamasını “yatma, kalk!” sözleriyle, apaçık ortaya koyarlar.

Toplum bilimine göre, bir yerleşkenin yönetimi kimde ise; güvenliğinden ve içinde yaşanan hadiselerden de sorumlu tutulmaktadır. Bedahşan ilinde ikamet eden ve her ne kadar resmî yönetici konumunda olmasa da halkın gözünde bu veya benzeri bir noktada olan Hoca Ahmed Yesevî’ye halk; “yatma!” diyerek kendisinin, yaşanan sorunlarla mücadele etmediğini ima etmektedirler. Otorite sahibi olmak; sorumluluğu, başarıyı ve halkı memnun etmeyi gerektirmektedir. Bunların eksikliği; güveni ve refahı azaltır, ardından halkı isyana teşvik eder. Böylelikle otorite sarsılmaya başlar. İlgili pasajda anlatılan düşman akınları neticesinde bahsi geçen bu sosyolojik durum göze çarpmaktadır:

“Hem Bedahşân mülki kâfirdi kamû

Dün gün akın eyleridi iy'amû

Ol Horâsân iline kılup akın

Cebrile alurdu mü'minler hakkın

Bir gün Ahmed Yesevîye geldi halk

Cem' oluben didiler kim yatma kalk.

[...] *Çün ki mü'minler şikâyet itdiler*

Kâfirün zulmün hikâyet itdiler" (Duran 2014: 113).

Anlatının devamında, Hoca Ahmed Yesevî'nin oğlu Haydar'ın hapsedilmesinin yanı sıra gayrimüslim askerlerin müminler üzerine fetih amaçlı yönelişleri de söz konusudur. Tüm Türkistan ilini harap eden saldırganlar, Müslümanların mallarını yağmalarlar. Bir yandan oğlu tutsak olan bir yandan da halkın sert bir şekilde eleştirdiği Hoca Ahmed Yesevî, içine düştüğü sıkıntılı durumdan kendisini kurtaracak birini aramaktadır.

Anlatının geçtiği bölgede güçlü bir otorite olsaydı, bu saldırılar zamanında durdurulabilir, halk da kısmen daha az mağdur olurdu. Halkın yönetici olarak kabul ettiği zümre yetersiz kalınca halk da sert eleştiriler yapmaya başlamıştır. Hoca Ahmed Yesevî kendi başına çözemediği bu otorite zayıflığını ortadan kaldırmak için kendine çare olabilecek bir mütefik bulmayı ümit etmektedir. Diğer yandan Hoca Ahmed Yesevî, halkın otorite ve refah eksikliği sorunu nedeniyle dinden ve devlete olan bağlılıktan da uzaklaşılmasından endişe etmektedir:

"Habs idicek Haydârı pes ol zamân

Çekdi 'asker mü'mine kâfir hemân

İtdi Türkistân ilin cümle harâb

Er bulunmaz kim ana vire cevâb" (Duran 2014: 117)

[...] *Çün Horâsan halkı Şeyhe geldiler*

Nâliş idüp cümle feryâd kıldılar

Ayağına yüz sürüp ağlaşdılar

Kâfir odına ciğer tağlaşdılar" (Duran 2014: 118).

[...] *Bir yana kâfir içinde oğlu habs*

Bir yana halk kendüye itdi tebs

Bir yanadan artdı kâfir leşkeri

Cümle gâret eyledi mü'minleri" (Duran 2014: 121).

Dergâhta bulunan müritler, 50–60 yıldır pîrleri olan Hoca Ahmed Yesevî'ye hizmet etmelerine rağmen, herhangi bir karşılık bulamadıklarından yakınmaktadırlar. Halk, Hoca Ahmed Yesevî'nin, "uryan" olarak nitelendirdikleri Hacı Bektâş-ı Velî'ye, kendilerinden daha fazla değer verdiğini ve ihmal edildiklerini düşünmektedirler. Bir "bunak" olarak nitelendirdikleri pîrlerinin hem mülkünü hem de oğlunu Hacı Bektâş-ı Velî'ye ısmarlaması üzerine tarikat hizmetinden çekilmeye karar vermişlerdir.

Hacı Bektâş-ı Velî'ye kıskançlık duyarak onu hedef göstermeleri, yine kendi dergâhlarına bağlılıktan ileri gelmektedir denilebilir. Zira bir anda ortaya çıktığını düşündükleri Hünkâr, onların bunca hizmetine rağmen yok sayılmalarının sebebi olmuştur. Var olan bu durumlar, merkezî otoritenin veya o şekilde kabul edilen kişilerin sarsıldığının göstergesidir:

"Didiler kim idevüz er hidmetin

Bunca vaktur görmedük bir himmetin

Elli altmış yıl ola her birimiz

Hidmet idevüz cevân u pîrimüz

Pîrimüz itmedi hiç i'tibâr

Geldi bir'uryân abdâl hâr u zâr

Mülkün ıssı diyü hoş gördi anı

Dahı ısmarladı ana oğlunu

Bunamişdur Hâce Ahmed Yesevî

Şimdi gelen çıplağa ider sevi

Hidmetin terk idelüm gelmez kerem

Hâcî Bektâş yiter ana piş-kadem" (Duran 2014: 125).

Konar–göçer Türkmen kitlelerinin yerleşik kesimle ve devletle yaşadıkları çatışmanın varlığını gösteren anlatılardan biri, Koyun Baba Velâyetnâmesi'nde geçmektedir. Anlatıda, Koyun Baba'nın koyunlarını bağında gören bağcı, durumu devlet yetkilisi olan subaşına aktarır. Oradaki birkaç kişiyle bağa zarar–ziyan tespitine giderler ve bakarlar ki orada hiçbir zarar söz konusu değil. Onlar da Koyun Baba'nın keramet sahibi olduğuna kanaat getirip biz sana düşmanlık ederdik ama gördük ki seninle uğraşılmazmış, sen ulu erenlerdensin diyerek onun keramet sahibi olduğunu kabul

ederler (Taşğın 2017: 288). Bunun benzeri bir anlatı, XVI. yüzyılda Hindistan'da Nanak'ın kurucusu olduğu Sihizmde de karşımıza çıkmaktadır:

“Nanak, bir gün sürüyü otlatırken, bir ağacın altında uykuya dalar ve bu esnada inek sürüsü bir mısır tarlasına girip mısırları yer. Çiftçi olayı yöneticilere şikayet eder. Nanak'ın babası ve diğerleri tarlaya geldiklerinde, mısır tarlasının eskisi gibi olduğunu görürler. Bu olaydan sonra, birçok kimse O'nun, tanrının adamı olduğunu kabul eder” (Ünal 2008: 94).

Aynı hadise, günümüzde Aydın Koçarlı'da türbesi bulunan Bilal Dede ile ilgili de anlatılmaktadır:

“Bilal Dede bir ağacın yanında çobanlık yapmaktadır. Zamanın birinde koyunlarını otlarken uyuyakalır ve koyunlar orada bulunan mısır tarlasına zarar verir. Uykudan uyanan Bilal hemen koyunları oradan çevirir. Durumu gören tarla sahibi derhal Bilal'in ağasına haber vererek zararının karşılanmasını talep eder. Tarlayı kontrol etmeye gittiklerinde tarladaki mahsullerin eskisinden daha verimli ve çok olduğunu görmüşlerdir. Bilal'in bir evliya ve Allah'ın çok sevdiği bir kulu olduğuna kanaat getirmişlerdir” (Kasımoğlu vd. 2014).

Çoban kültürünün etrafında dolaşan ve koyunlarını güttürdüğü tarla / bağın zarar görmemesi hatta daha da bereketlenmesi motifi, velinin kutsiyetine değer katmaktadır. Dolayısıyla dinî–mistik anlamda bilgelik, velilik ve peygamberliği çağrıştıran çobanlık mesleği, aynı zamanda köylü, konar–göçer halkı da temsil eden bir semboldür.

Dönemin kaotik ortamı, Türkmenleri takip ettikleri yaşayış tarzı sebebiyle yerleşik kesimden daha fazla etkiliyordu. İslâm coğrafyacılarına göre, İslamiyet'i seçen ilk Türk zümresi olan bu kitleler (Şeşen 1985: 263), yeterli mera ve kışlak bulamadıkları için zaten zorluklarla hayatlarını idame ettirmek zorunda kalmışlardır. Hâl böyleyken bir de müsamahasız vergi memurlarının ağır vergi tekliflerinin getirdiği ilave yük karşısında, ekonomik olarak büsbütün güçsüz duruma düşmüşlerdir ve nihayetinde hayatlarını sürdüremez hâle gelmişlerdir. İşte, Türkmenleri çileden çıkaracak olan kilit nokta burada başlamış olmalıdır. İster istemez yaşayabilmek ve hayatî ihtiyaçlarını giderebilmek amacıyla zaman zaman yaptıkları yağma hareketlerini daha da arttırdılar ve sonunda yönetimle ipleri kopardılar. Nitekim bu durum, Babaîler isyanının başlangıcından itibaren şiddetli yağmalarla kendisini gösterecektir (Ocak 2011: 44). Dolayısıyla Anadolu Selçuklu Devleti'nin Moğollar tarafından yıkılmasına değin süreç bu şekilde ilerlemiştir.

Çoban ve yer sahibi çekişmesinde, doğrudan yer sahibini haklı gören devletin temsilcisi subaşının çatışmasında sosyal, iktisadi, siyasi koşullar panoramik olarak gözler önüne serilmiş ve bu durum merkezî otoritenin bozulduğunun da göstergesi olmuştur. Zira erenin koyunlarını (Türkmen göçerliğinin simgesi) yerleşikliğin simgesi olan tarlaya salması ama zarar vermeden orayı yabani otlardan arındırması sosyal görüntünün yansımalarıdır (Korkmaz 2003: 78). Buna ek olarak subaşı, devletin temsilcisi olarak izinsiz bağa gireni kovmaya gelir ancak Koyun Baba ve ahâlisi (koyunlarının) mozaîge uyum sağladıklarını görünce itiraz etmez. Zaten Koyun Baba'nın lakabı onun çobanlık mesleğinden kaynaklı olarak değil de yumuşak huylu, mütevazî olması dolayısıyla kendisine yakıştırılmıştır. Subaşının da Koyun Baba'nın evliyalığını kabul etmesi dolayısıyla onu affetmesini ve kendisi için de dua etmesini talep etmesi tasavvufî çevrenin de arzusudur. Sosyal tabakalar arasında yaşanan bu çelişkili rahatsızlığın, isyan hareketine kadar gitmesi merkezî otoriteye karşı gizliden gizliye birikmişliğin tezahürü olarak değerlendirilebilir.

Abdal Mûsâ ile Teke Beyi'nin çatışmasında, Abdal Mûsâ'yı ateşe atıp yakmak isteyen Teke Beyi bunu başaramayınca ormandan ormana kaçar. Daha sonra Abdal Mûsâ'nın başa çıkılamayacak erenlerden olduğunu düşünüp onun elini öpüp ondan özür dilemek ister. Ancak Abdal Mûsâ dervişlerine, "Teke Beyi'ni içinize almayın. O size bey olamaz" der. Kulları gördüler ki beyleri geliyor. Hepsi bağrıştılar. "Sen bize bey olamazsın. Biz beyimizi bulduk" dediler (Güzel 1999: 143). Toplumun idealize ettiği bir dinî-mitik kahramandan, özellikle düşman / kaotik tipler hiçbir şekilde kurtulamazlar. Teke Beyi'ne kulluk eden halk, artık onu otorite olarak görmemektedir. Merkezî otorite olarak kabul edilen Teke Beyi statüsünü yitirmiştir. Hâliyle merkezî otorite sarsılmış ve değişmiştir. İnsanları ikna etmenin yöntemleri; baskı, şefkat, çıkar gibi faktörlerden geçmektedir. Weber'in "karizma" kavramıyla birlikte düşünüldüğünde, karizmatik otoriteye sahip olan olağanüstü yeteneklere haiz liderler, toplum nazarında kabul görürken kendilerine yapılmaya dahi rol model olarak gördükleri kişiye yapılan haksız ve adaletsiz uygulamayı tespit etmişler ve kendi liderlerini seçmişlerdir. Teke Beyi halka baskı rejimi uyguladığı için hâlihazırda sıkıntıları olan halk da dinî kanaat önderi olarak gördüğü Abdal Mûsâ'ya yapılan haksız işkenceyi reddetmiş ve ona karşı hissettikleri sevgi ve deruni saygı neticesinde bağlanmışlardır.

Velâyetnâmelerde merkezî otorite olarak görülen devletin yöneticisi ile tekkelerin başındaki veliler arasında zaman zaman çatışmalar yaşandığı görülmektedir. Genellikle maddî tarafı temsil eden devlet yöneticileri bu uyumsuzluktan mağlup ayrılırken manevî yönü ağır basan veliler galip gelirler ve halkın desteğini kazanırlar.

2.1.4. Savaş Zamanı

Savaşlar, katliamlar, terör saldırıları, zorunlu göçler insan hayatını doğrudan etkileyen ve toplumu kozmostan kaosa sürükleyen hâllerdir. Bu kargaşa ve düzensizlik durumu, halkı dinî önderlere sığınmaya teşvik etmektedir. Çünkü uyumu ve huzuru ancak burada bulabileceklerini düşünmektedirler.

"Kutb-ı Haydâr nâm bir oğlı varidi

Nefs oğlı idi bahâdur er idi

On iki yaşında idi ol cevân

Lîk kuvvetlü idi key pehlivân

Hâce Ahmed kuşadup ana kılıç

Didi var küffara karşı korkma hiç" (Duran 2014: 113, 114).

"[...] Elli bin er cem' oldi katına

Bindi Haydâr sıçrayuben atına

[...] Çün Bedahşân pâdişâh old(ı) âgâh

Cem ‘ idüp küffârı dirdi çok sipâh

Yüz bin artuk hâzır itdi askeri

Karşular yolda gelürken Haydârı

Kûs–i harbi çaldırup ceng itdiler

‘Âlemi başlarına teng itdiler

Birbirine karışup kakışdılar

Tiğ çeküp oklarıyla akışdılar” (Duran 2014: 114).

“[...] Öyle bî–hadd itdiler ceng ü girân

Yiri leşker başı tutdı gögi kan

[...] Elli bin gâzî yiğitler virdi cân

Kırdı kâfir bunları virmez âmân

Ol şâhidlerin başını kesdiler

Bedâhşânun kal’asına aşdılar” (Duran 2014: 114, 117).

Hacı Bektâş-ı Velî Velâyethâmesi’ne göre, Türkistan’da gayrimüslimlerin baskı ve zulümleri ortaya çıkmıştır. Halk bu durumdan şikâyetçidir ve yaşadıklarını Pîr–i Türkistan (Hoca Ahmed Yesevî)’a arz ederler. Tekke ve derviş muhitleri, toplumun alt tabakalarının şikâyetlerini üst yönetime aktararak köprü vazifesi görürler. Kendisi savaşa katılmayan Hoca Ahmed Yesevî, tek oğlu olan Haydar’ı emanet nesnelere de teslim ederek komutan olarak savaşmaya gönderir. Elli bin kişilik orduyla yola çıkan Haydar’ı yüz bin kişilik gayrimüslim ordusu karşılar. Bu iki kat üstünlük onların ağır darbeler almasına ve şehit olmalarına neden olur. Haydar’ı da esir alırlar.

Anlatıda otorite eksikliği, tecrübeli bir askerî generalin yoksunluğu, yetersiz sayıda asker ve eldeki askerî gücün verimli kullanılmaması sonucunda, Hoca Ahmed Yesevî’nin 12 yaşındaki oğlu Haydar ve ordusu yenilir. Çıkan savaş büyük bir mağlubiyetle sonuçlanmış ve savaş zamanı akabinde huzuru değil gözyaşını getirmiştir.

Toplumu kaosa sürükleyen savaşlar bazen kişiler bazen toplumlar arasında vuku bulabilmektedir. Savaşılan taraf ister ülke olsun ister yönetici olsun isterse de bilinçdışının

yansıması olan fantastik / hayalî bir karakter olsun hepsinin özünde toplumu kaosa sürüklemesi ve olumsuz (menfi) etkisi söz konusudur.

Koyun Baba Velâyetnâmesi'nde geçen anlatıda, köyde peyda olan ejderha için veliden yardım talebinde bulunan halk anlatılmaktadır: “İki köy arasında bir ejderha ortaya çıktı. Daima bize sıkıntı yaratır, davarımız ırmaktan su içse suyu zehirler, davarlarımız kırılır, onun şerrini bizim üzerimizden def et deyip yalvararak yardım talep ettiler” (Doğanbaş 2015: 80).

Psikanalitik açıdan, bilinçaltında takılı kalan büyük üzüntüler, korkular veya yoğun şekilde bastırılmış arzular, insanların rüyalarında ejderha veya tehlikeli bir canavar şeklinde ortaya çıkabilmektedir. Efsanevi özellikler taşıyan anlatılarda da bir savaş veya rahatsız edici bir felaket, sıkıntı, meşakkat ve zorlukları aşma, bunun yanında hedefe ulaşmak için gidilen yollar, eski metinlerde ejderha veya sınırları aşan ucube / tehlikeli bir canavar olarak geçmektedir. Bu canavarın öldürülmesi “insanın yerli köklerini yadsıması” olarak da değerlendirilir (Deveci 2017: 41). Rüyalarda zihin, yaşanan yoğun duyguya en yakın simgeyi düşlerde oluştururken mitsel öğeler içeren halk anlatılarında ve benzeri eserlerde kullanılan canavar ve ejderha benzetmeleri, ele alınan düşmanın, savaşın veya zor durumun ne derece mühim ve tehlikeli olduğunu şeytanın sembolik görünümünün sanatsal olarak ifade edilmesi isteğinden kaynaklanıyor denilebilir. Campbell, ejderhayı göğü temsil eden kartal ile yeri temsil eden yılanın birleşimi olarak görür ve ortaya bir dikotomi koyar (Campbell vd. 2013: 62). Bu durum yer-gök uyumunu ve uyumsuzluğunu birlikte içerir.

Savaş, kaosun sonucudur ve barışın sağlanması için ön koşuldur. Yaygın kaniye göre kaosun yaşanmasına neden olan şeytandır. Bu şeytani varlığın taşıdığı kötücül enerji toplumu derinden sarsar. Kolektif hafızanın yansıması olan cinler, ejderhalar, zalim yöneticiler, devler vb. ortak bellekten fıskıran savaşın nesnesi olan düşman modelleridir.

2.2. Bireysel Açıdan Kaotik Zaman

Kaos ve kozmos zıtlıkları nasıl ki toplum yaşamına yoğun bir şekilde etki ediyorsa bu durumlar benzer şekilde kişisel / bireysel ölçekte de vuku bulabilmektedir. Kişinin sağlığı, ekonomik durumu, sevdiklerinden ayrı düşmesi, kayıp, ölüm, korku, kaygı, göç, yaşadığı mekânda düzenin bozulması bu durumlara örnek teşkil eder. Birey için krizin yaşandığı bu ortamlar neticesinde kahraman erginlenir. Bu aşamada çilesini doldurur, düşmanlarıyla karşılaşır, dostları ve yardımcıları olur, mağaraya (bilinçaltı) girer, savaşarak ateşten gömleğini giyer. Daha yüksek ve geniş bir bilinç inşası ile birlikte kendini gerçekleştirir, öz benliğine kavuşur (Campbell 2010). Bu kriz zamanı, bireyin olgunlaşması için gerekli olan ve yaşam serüveninde aşması zaruri olan engellerdir. Birey bu engelleri aşarak toplumun ondan beklentisini karşılar ve rol model hâline gelir. Dolayısıyla kaotik zaman, her ne kadar birey açısından olumsuz bir durum gibi görünse de sonucu bakımından yapıcıdır.

Velâyetnâmelerde velilerin yaşadığı kaotik durumlar çoğu zaman ilahi (tanrısal) yardım alınarak akıl ve izan çerçevesinde bertaraf edilmiştir. Yaşanan bu zaman diliminde veli ya çilesini doldurur ya güçlü bir devlet adamı veya otoriteyle karşı karşıya gelir ya da olağanüstü ruh halinin açık bir ifadesi olan gölge olarak nitelendirebileceğimiz canavarıyla savaşmak zorunda kalır. Bunların tamamı velinin bir kahraman olarak varoluşunun ve halka mâl olmasının bedelidir. Bu

bedel ödenir ve sonunda kaotik hâl sona erer. Dolayısıyla zaman bireyin yaşamını, bilinç ve bilinç dışını kapsayıcı ve uyumlaştırıcı nitelikte olan bir fenomen olarak karşımıza çıkar. Bireysel açıdan erginlenmeyi, dönüşümü (metamorfoz) ele alan kişisel kaotik zaman vesilesiyle ilksel kozmos sağlanır ve kutlanır.

2.2.1. Çile Zamanı

Çile, tasavvufta fenâfillaha ulaşmak ve kâmil insan olabilmek için aşılması gereken en önemli "eşik"tir. Eşik zaman bitimlere, geçişlere, bölümlere olanak sağlar. Çile denilen inziva ve itikâf esnasında hiç kimse ile temas edilmez, vecd hâline geçilir. "Duraksama eşikteki davranış şeklidir" (Han 2021: 48). Yedi ve kırk gibi formülistik sayılarla sonsuzluğa dem vuran bu zaman dilimi felsefî yönden de sonsuzluğa kavuşmayı ifade etmektedir. Kardeşleri tarafından kuyuya atılan Hz. Yusuf, yunus balığının karnında çilesini dolduran Hz. Yunus, Kerbela'da susuz olarak çilesini tamamladıktan sonra şehit edilen Hz. Hüseyin ile birlikte bu eşiği aşmak zorunda kalmışlardır. Bilinçdışının, bireyin kaderinin son söz sahibi olduğunu kabul edebilmek için kahramanın kurban edilmesi gerekir (Jung 2015). Bu doğum sancıları ile beraber döngü tamamlanacak, ardındansa kutlama ve şükür gelecektir. Törenlerin doğasında var olan birlik, tecrîdin zıttıdır. Velinin çile zamanı yaşarken içerisinde bulunduğu yalnızlık ve tecrîd edilmişlik kaos iken ardından gelen törenler; birliği, bütünlüğü, kutsalın periyodunu çağırıştırır. Bu yönüyle yalnızlık kaosu, birlik ve beraberlik ise kozmosu çağırıştırır.

"Haydârun cânına kâr itmiş idi

Başı kel olup saçı gitmiş idi

Yedi yıl hapisde kaldı ol hümâm

Ağlarıdı rûz u şeb anda müdâm" (Duran 2014: 117).

Hacı Bektâş-ı Velî Velâyetnâmesi'nde geçen yukarıdaki kısımda, Hoca Ahmed Yesevî'nin oğlu Haydar, Bedehşan ülkesinde bir mağarada yedi yıl boyunca hapsedilir. Yedi sayısı formülistik bir sayıdır ve sonsuzluğa işaret etmektedir. Çile, başlı başına sonsuzluğa/döngüsellige, oluşsallığa çağrışım yapar. Dervişlerin maddiyatı geri plâna atıp masivadan uzaklaşması da sonsuz döngüye kavuşma arzusundandır. Anlatıda, Haydar'ın başının kanayıp saçının kel kalması yaşadığı çilenin meşakkatini ortaya koymaktadır. Hacı Bektâş-ı Velî 'nin gayb âleminden kırk hurmayı yemesi için ona vermesi, bir nevi onun çilesini doldurmasının işaretidir. Bunun sonucunda erginlenen, dönüşü geçiren Haydar, babasına kavuştuktan sonra mert bir yiğit olarak yaşamına devam edecektir.

"Haydârun dutulduğun işitdi Şeyh

Nevha kılup âh (u) efgân itdi Şeyh

*Rabbine tâ'at kılup ihlâsıla
Çekdi 'uzlet mihnet ile yaşıla*

Hasret odına yakup cân u ciğer

Yidi yıl olunca göz yaşın döker" (Duran 2014: 117, 118).

Velâyetnâme’de geçen ilgili kısımda Haydar’ın yedi yıllık hapis hayatının babası Yesevî’deki aksinden bahsedilmektedir. Oğlunun esir edildiğini duyan baba, Hz. Yusuf’un öldüğü haberini alan Hz. Yakup gibi çok gözyaşı döker ve feryat figân ederek Rabbi’ne dua ederek çile çeker. Her ikisi de sonunda vuslata ermekte, oğullarına kavuşmaktadırlar. Bu anlamda yaşanan bu hadiselerin, onların imtihanları olduğu düşünülebilir.

Şücâ’e’-d-dîn Velî Velâyetnâmesi’nde bireyin karşılaştığı kaotik zaman Baba Mecnûn’un mecliste diğer abdallarla oturduğu esnada başından geçen bir arınma hadisesi olarak karşımıza çıkmaktadır:

“Baba Mecnun dedi ki: ‘Ben kendimi şöyle bilirim. Oturuyordum, bir gökçe oğlak oldum, sultan boğazlayın şeklinde emretti. Boğazlayıp derimi soydular, başımı kesip bıraktılar. Karnımı yarıp, bağırsaklarımı çıkardılar. Sultan duyurdu ki: Karnını, bağırsağını çıkarın, hiçbir şey kalmasın, temizlensin, temizlediler. Sultan emretti: Kazana koyun. Bir kazana koyup pişirdiler. Etimi ortaya getirip yediler. Kemîğimi bir yere toplayıp, yığdılar. Başımı koydukları yerden alıp, kemiklerin üzerine yerleştirdiler. Bir erkek keçi olup kalktım, Sultan dedi ki başına bir tas su dökün. Getirip başıma döktüler. Keçi donundan insan donuna geldim. İşte halim böyle oldu” (Köksal, 2018, 37, 39).

Anlatıda Alevî-Bektâşî geleneğinde ve hatta İslâm öncesi Türk kültür ve geleneğinde gerek pagan dinlerin tapınaklarında yapılan törenler gerekse tek tanrı fikri etrafında örülmüş inanç sistemlerinde karşımıza çıkan inisiyasyon töreni / ikrar cemi örneğine tesadüf ederiz. Bu törenlerin amacı, insanoğlunu yeni geleceğin insanına dönüştürmek, yeniden diriliş ve eskisinin ölüp gitmesini sağlamaktır (Jung 2015). Bir eşiği geçen kişi hayatın bir evresini sonlandırır ve yeni bir evreye adım atmış sayılır. Eşikler, derin bir ebedî düzen deneyimini mümkün kılarlar (Han 2021: 43). Burada yaşanan sembolik ölüp-dirilme bir sonlandırma, kayıp ya da başarısızlık değildir. Aksine dirilik ve canlılık, güç simgesidir. Eşikler, rit-zamanlar yoğun geçer, hissedilir, aşkındır ve ezici mahiyette güçlüdür; dolayısıyla kaotiktir.

İlgili pasajda Yünlü Samud, öncelikle bir gökçe oğlak olur. Dolayısıyla, yavru olması hasebiyle bu durum yeniden doğuma tekabül eder. İnsandan gökçe oğlağa metamorphose[‡] (başkalaşım) gerçekleşmiştir. İç organların temizlenmesi yeniden doğuşun, nefisten arınmanın sembolüdür. Ardından Yünlü Samud keçiye dönüşümünün gerçekleştiğini aktarır. Keçi, oğlağın ergin hâlidir. “Kemikler yaşamın özü, ilk duruma dönüşün yani yeniden doğuşun ya da doğumun semantik çekirdeği, embriyosu olarak kabul edilir” (Ocak 2000a: 241).

[‡] İlk metamorfoz dünyanın kaostan düzenlenmesi, kozmosun teşekkül etmesidir (Meisel 2019: 54). Bu dönüşüm, ilksel kaosun kozmosa evrilmesinin kutsanması mahiyetini taşımaktadır.

Şaman inancına göre, kurban edilen hayvanın kemikleri bir yere yığılır, kesik başı da üzerine konulurdu. Şamanizm’de kemiğin anlamı büyüktür. Avcı topluluklarda hem insan hem hayvan kemikleri hayatın sonuncu kaynağını teşkil eder. Bu hâl kurban edilen hayvana duyulan saygının da göstergesidir. Aynı zamanda hayvanların yok edilmesi gelecekte avlanma kaynağını tehlikeye düşüreceği için kemikleri bozulmadan, sağlam bir şekilde bırakmak avcının da yararına olacaktır. Ölümünden sonraki yaşama inanan Şamanizm’e göre, bu olay bir yönüyle mantıklı görülebilir. Zira Türk-Moğol halk inançlarında kurban edilen hayvanın, öbür dünyada tekrar canlanacağına inanıldığı için kemikleri bir araya toplanır ve hayvanın başı da dünya yaşamındaki gibi en üstte olacak şekilde konumlandırılırdı. Ölü hayvanın kemiklerinin düzgün bir şekilde üst üste konulması ve en tepeye de başının yerleştirilmesi, canlılık (animistik), Şaman inancını bünyesinde taşır. Hayvanın kemiklerinin kırılmadan gömülerek muhafaza edilmesi gerekmektedir. Aksi takdirde hayvanın yeniden doğumunda sakat olacağına inanılmaktadır (Bruinessen 1999: 182). Buryatlarda kurban edilenin kemikleri, iri saman parçaları ile karıştırılarak sarılır ve ayin için hazırlanmış olan dokuz kayın ağacına asılır. Kızılbaş Türkmenler, bereket ve uğur getirmesi için kurbanın kemiklerini zedelemekten çıkarır, bir araya getirip ya kanıyla birlikte toprağa gömer ya da ambarlara, kilerlere koyarlardı (Eröz 2014: 300). Dolayısıyla bu kültürel unsurların Şaman inanç ve geleneğinin devamı niteliğinde olduğunu söylemek mümkündür.

Tekkeye kabul edilen dervişlerin, tekke nizam ve öğretilerine uygun davranabilmeleri ve sadık kalabilmeleri bağlamında bu temizlik, arınma, saflık zaruridir. Velâyet ehli pek çok kimsenin iç organlarının temizlendiği de dinler tarihinden bilinmektedir. İslâm ulusu Hz. Muhammed’in kalbi de Miraç’a çıkarken melekler tarafından arındırılmış, temizlenmiştir. Göğüs/bağır, “mitolojik anatomide kutsiyet barındıran gök fikriyle, fizyolojik tabanın kirlerinden arınmayla doğrudan ilintilidir” (Sagalayev 2017: 64). Bu hadise yeniden doğuş ve dönüşümün sembolüdür. Bundan böyle kişi eskisi gibi olmayacaktır, olgunlaşacaktır. Kazanda pişmek ise erginlenmeyi simgelemektedir. Kurbanlık hayvanın kurban edilmeden önce ayaklarının ve başının su dökülerek temizlenmesi gerekmektedir. Bu geleneğin kökeni Orta Asya’ya kadar uzanmaktadır (Boratav 1997: 208). Kazanın da Türk kültüründeki yeri ve önemi haizdir. Alevîlerin kestikleri kurban bu kazanda pişirilir. Cem töreninin yapılmasında kazanın önemi haizdir. Cem törenlerinde kara kazan mübarek, kutlu nesne olarak görülmektedir. Kurban tığlanırken kanı ya kara kazana ya da derin bir çukura akıtılır aksi hâlde uğursuzluk getireceğine inanılır (Eröz 2014: 116). Burada karşımıza çıkan Baba Mecnun’un çilesini doldurarak ergin hâle gelmesinin sağlanması olup bireysel açıdan yaşadığı kaotik zaman dilimine tekabül eder. Sultan’ın erenliğine bağlanıp, eline ayağına düşer. Kırk abdalı ile birlikte Sultan’a teslim olur.

Unutulmamalıdır ki kutlamanın yaşanabilmesi için çile sürecinin tamamlanması gerekir. Çilesini dolduran derviş ulvî mertebeye erişir ve dönüşür. Alevî-Bektâşîlerin temel kaynaklarından olan velâyetnâmelerde de düzensiz, dengesiz, yönsüz kaotik zamanın aşılması ve kozmosa ulaşılabilmesi için çile doldurma hadisesi ile karşılaşmaktayız.

2.2.2. Düşmanla Karşılaşma

Düşmanlık, fikir ayrılıkları veya çıkar çatışmasının ulaştığı en son ve şiddetli noktadır. Düşmanlık ikili ilişkilerde ortaya çıkabildiği gibi topluluklar ya da devletler arasında

olabilmektedir. Velâyetnâmelerde düşmanlıklar genellikle inanç düzleminde ve savaşlar bağlamında hâsıl olmaktadır.

Abdal Mûsâ ile Teke Beyi arasında yaşanan çatışma, ilgili velâyetnâmenin keramet bakımından en süslü kısmıdır. Şöyle ki Teke Beyi'nin Abdal Mûsâ'nın üzerine gönderdiği adamları da Abdal Mûsâ'ya intisab ederek onun dervişi olurlar. Ardından Teke Beyi'nin Abdal Mûsâ'ya karşı olan kini ve nefreti daha da artar, Abdal'ı ateşe atmak ister. Teke Beyi'nin Abdal Mûsâ'yı ateşe atma fikrine karşılık dağların ve taşların bile onunla birlikte yürümeye başlaması İslâmiyet öncesi dönemden İslâm'a taşınan "cansız nesnelere harekete geçirebilme" olarak adlandırılan olağanüstü motiflerdendir. "Abdal Mûsâ, bütün dervişleri ile Bey'in ateşine giriyor, semah tutuyor, ateş sönüyor ve ardından ateşin yerinde çayır bitiyor. Abdal Mûsâ'nın yürümeye başlarken söylediği amaç gerçekleşiyor. Bey'in zulmü son buluyor, yerine refah ve huzur geliyor. Semâh; yani ibadet ile birleşmiş olan ritüelin içeriği olan dua ve dilekler gerçekleşmiş oluyor" (Güzel 1999: 141-144; Koçak vd. 2018: 46).

Hacı Bektâş-ı Velî Velâyetnâmesi'nde geçen ilgili alıntıda; Hoca Ahmed Yesevî, halkının zor durumda kaldığını görünce, on iki yaşındaki oğlu Haydar'ı Bedehşan üzerine savaşmaya gönderir. Elli bine karşın yüz bin kişilik orduyla savaşa katılan kâfir ülkesi askerleri galip gelirler ve bu karşılaşmadan sonra Haydar yedi yıllık esaret sürecine hapsolür. Esir olmak, kahramanın bir nevi erginlenmesidir kendine rağmen benini ortaya çıkarmasıdır. Kahraman olgunlaşmak için esaret altına alınmak, kurban edilmek zorundadır. Burada düşman yağmacı kâfir ülkesidir. Yesevî'nin oğlu Haydar da düşmanlarıyla savaş meydanında karşılaşmıştır:

"Çûn ki mü'min leşkerin tağtıldılar

Haydârı kemend atuben tutdılar

Ana key muhkem katı bend urdılar

Atun önince piyâde sürdiler" (Duran 2014: 117).

Hacı Bektâş-ı Velî Velâyetnâmesi'nden alınan farklı bir pasajda ise Hünkâr Varlığı, Yesevî'nin yardım çağrısı üzerine Horasan'a geldikten sonra, onun dertlerine çözüm bulmadan yiyip içmeyeceği ve oruç tutacağı sözünü verir. Tekür, gayrimüslim din adamlarını velinin üzerine yollar. Onlardan Hacı Bektâş-ı Velî'nin sihrini bozmalarını istemektedir. Güneşin kesilmesine ve karanlığa gömülmelerine sebep olduğunu öğrendikleri Hünkâr Varlığı'nın üzerine yürürler ve Hünkâr'ın kaldığı mağaranın önünde karşılaşırlar. Lâkin Hünkâr, koruyucusu olduğu yedi başlı ejderhasının koruması sayesinde düşmanlarının plânlarını bozarak onları kaçırtır. Bu kaçış, Hünkâr'ın statü bakımından üstünlüğünün de bir göstergesi mahiyetindedir. Çünkü Tekür döndüklerinde onları tahkir eder:

"Üç bin er önce piyâde sürdiler
Ol mağaranun katına irdiler

Kâfir alayı yığlayup uş gelmede
Hâcı Bektâş Hakka tâ'at kılmada

Bu gelen kâfirleri sen çâker it
Bekçimi hem yidi başlu ejder it

Böyle didi Hâcı Bektâş Hünkâr
Kabûl itdi hâcetin Perverd-gâr

[...] Gördi kâfirler gelüp anı kamu
Yidi başlu ejdehâ ağzı tamu

Havf idüp ol ejdehâdan kaçdılar
Cânların ele alup and içdiler" (Duran 2014: 141).

Düşmanla karşılaşmaya farklı bir misal de Od'man Baba Velâyetnâmesi'nden verilebilir. Eserde, yardıma muhtaç olan ve erenlerden yardım arayan bir kişi söz konusudur. Bu şahıs, ejderhanın pençesine düşmüştür ve erenlerden imdat çağrısında bulunur. En sonunda aklına Od'man Baba isimli keramet sahibi velî gelir. Bu çağrısına cevap veren ve darda olanın yardımına yetişen Od'man Baba, şahsı kurtarmak için bir ağaç dalı vasıtasıyla ejderhaya müdahale eder. Ardından babalarını almaya gelen çocukları, ejderhanın bertaraf edildiğini, babalarınınsa yerde baygın yattığını görürler (Koca 2002: 117-118; Koçak vd. 2017: 50). Od'man Baba, Hz. Hızır'ın sahip olduğu, "darda olana yetişme" vasfını göstermektedir. Velâyetnâme'nin muhtelif kısımlarında da Od'man Baba, kendisini Hz. Hızır ile özdeşleştirmekte ve çoğunlukla "Hızır İlyas Depesi" isimli tepede ikamet etmekte, ibadetlerini yerine getirmektedir. Ayrıca, anlatının ele alındığı tahminî dönemlerde vuku bulan İslâmlaşma hadisesi, anlatının sonuç kısmında yer almaktadır.

3. Sonuç

Kaos ve kozmos yani düzensizlik ve düzen; kâinatta hem makro hem de mikro ölçekte bulunan birbirine zıt temel kavramlardır. Kozmos kaosa içkin olup kaos kozmosun aşkın hâlidir. Kaotik zamansa "karmaşık, herhangi bir sisteme ve düzene sahip olmayan olaylarla ve durumlarla iç içe, gerilim yüklü, yoğun, yönsüz, belirsiz zaman"dır. Zamanın bütün ritmi kaybolmuştur.

Toplum ve bireylerin yaşamında birtakım yapısal krizler baş gösterebilmektedir. Bunlar arasında afet, kıtlık, merkezi otoritenin bozulması, savaş, düşmanlık ve türlü çileler gibi zaman algımızı tahrip eden kaotik olaylar muhtelif anlatılarda olduğu gibi Alevî-Bektâşî geleneğinin temel kaynaklarından olan velâyetnâmelerde de göze çarpmaktadır. Tarihî gerçeklerle masalsı-mitolojik anlatıların iç içe geçtiği biyografik eserler olan velâyetnâmelere uzaktan bakıldığında görece tarihî değeri olmayan fantastik anlatılar olarak görülse de dikkatlice incelendiğinde sosyolojik birer vesika olma nitelikleri göze çarpmaktadır.

Velâyetnâmelerde çeşitli amaç ve sebeplerle diyar diyar gezen dervişlerin, gittikleri yerleşim yerlerinde hem bizzat kendilerinin hem tekke dervişlerinin hem de buldukları toplumda bütünsel olarak bazı sorunlar vuku bulabilmektedir. Veli zât, kimi zaman otoriter kimi zaman şefkatli bir bilge edasıyla bu sorunlara kendi dinî misyonu perspektifinden çözümler sunmaktadır.

Halkın yaşayışları, doğruları, yanlışları, çileleri ve dervişlerin bu koşullardaki davranış kalıpları menâkıbnâmelerde bazen gerçekçi bazen gerçeküstü olarak anlatılmaktadır. Bu öğelerin toplum bilimsel düzlemde ele alınması eserin geçtiği zaman ve mekânın koşullarını idrak etmemiz açısından yarar sağlarken günümüz dünyasına yansıyan halk bilimsel yönünü yorumlamaya da katkı sağlamaktadır.

Tüm bunlar bize göstermektedir ki kaybolmuş cennetini arayan Alevî-Bektâşî toplumunda ilksel kaosu atlatarak ulvi yaratma duygusuna erişmek için gerek bilinç gerekse bilinçdışı düzlemde çeşitli kaotik süreçler yaşanmış ve topluma aksetmiştir. Velâyetnâmelerin asıl amacı, kanaat önderleri aracılığıyla geleneğin inanç ve akidelerini aktarmaktır. Bu yolla velinin propagandası yapılırken ona intisap edenlerin ikna edilmeleri de kolaylaşmıştır. Dikenli yollardan geçerek zirveye ulaşmak, hem zirvenin kıymetini arttırmakta hem de düzen ve istikrara zemin hazırlamaktadır.

Kaynaklar

“Afet”. *Kubbealtı Lugatı*. <http://lugatim.com/s/afet> (02.06.2023).

Boratav, Pertev Naili (1997). *100 Soruda Türk Folkloru*. 4. bs., İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Bruinessen, Martin (1999). “Hacı Bektaş, Sultan Sahak Olarak Doğunca Guran Bölgesindeki Ehl-i Hak İnanışı Üzerine Notlar”. *Kürtlük, Türklük, Alevîlik: Etnik ve Dinsel Kimlik Mücadeleleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.

Campbell, Joseph (2010). *Kahramanın Sonsuz Yolculuğu*. 2. bs. Çev. Sabri Gürses. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

Campbell, Joseph ve Bill Moyers (2013). *Mitolojinin Gücü: Kutsal Kitaplardan Hollywood Filmlerine Mitoloji ve Hikayeler*. 3. bs. Çev. Zeynep Yaman, İstanbul: Mediacat Kitapları.

Deveci, Ümral (2017). *Dede Korkut Anlatılarında Doğa ve Kültür*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Doğanbaş, Muzaffer (2015). *Koyun Baba Velâyetnâmesi*, İstanbul: Dört Kapı Yayınevi.

Duran, Hamiye (2014). *Hacı Bektâş Veli Velâyetnâmesi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

- Eröz, Mehmet (1973). “Türk Kültüründe ‘Börk’, ‘Papak’ ve ‘Keçe Külâh’”. *Töre*, C. 5, S. 23.
- Guénon, Rene (2003). *İnisiyasyona Toplu Bakışlar*. 1. bs. Çev. Mahmut Kanık, Ankara: Hece Yayınları.
- Güzel, Abdurrahman (1999). *Abdal Mûsâ Velâyetnâmesi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Han, Byung-Chul (2021). *Ritüellerin Yok Oluşuna Dair*. Çev. Çağlar Tanyeri, İstanbul: İnka Kitap.
- Han, Byung-Chul (2021). *Zamanın Kokusu*. 5. bs., İstanbul: Metis Yayınları.
- Han, Byung-Chul (2022). *Güzeli Kurtarmak*. Çev. Kadir Filiz. 4. bs., İstanbul: İnsan Yayınları.
- Jung, Carl Gustav (2015). *Maskülen: Erilliğin Farklı Yüzleri*. Çev. Didem Gamze Erdinç, İstanbul: Pinhan Yayıncılık.
- “Kaos”. *TDK Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr> (14.04.2023).
- “Kaotik”. *TDK Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr> (19.07.2023).
- Kasimoğlu, Seval ve Esra Özcan (2014). “Kutsallaşma Sistematiği Açısından Bilal Dede Türbesi Örneği”. 2. *Uluslararası Türkiyat Sempozyumu*, Ankara.
- Koca, Şevki (2002). *Od’man Baba Vilâyetnamesi: Vilâyetname-i Şâhî*. Ankara: Bektâşî Kültür Derneği.
- Koçak, Aynur ve Serdar Gürçay (2018). “Abdal Musa’nın ‘Dağların Taşların Yürümesi’ Kerametinin Zaman, Mekân ve Eşya Sembolizmi Bakımından Değerlendirilmesi”. *Folklor / Edebiyat*. C. 24, S. 94, s. 35-53.
- Korkmaz, Esat (2003). *Eski Türk İnançları ve Şamanizm*, İstanbul: Anahtar Kitaplar.
- Köksal, M. Fatih (2018). *Sultân Şücaeddin Veli Velâyetnâmesi*, Ankara: Alevîlik Araştırmaları Dergisi Yayınları.
- Meisel, Martin (2019). *Kaos İmgelemi: Edebiyatta, Sanatta, Bilimde*, İstanbul: Koç Üniversitesi Yayınları.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2000a). *Alevî ve Bektaşî İnançlarının İslâm Öncesi Temelleri*, İstanbul: İletişim Yayınları.
- Ocak, Ahmet Yaşar (2011). *Babaîler İsyanı: Aleviliğin Tarihsel Altyapısı*. 5. bs., İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Pamuk, Nihat (2013). “Dinamik Sistemlerde Kaotik Zaman Dizilerinin Tespiti”. *BAÜ Fen Bil. Enst. Dergisi*, C. 15(1), s. 77-91.
- Sagalayev, Andrey Markoviç (2017). *Ural–Altay Mitolojisinde Arketipler ve Semboller*. Çev. Ali Toraman, İstanbul: Bilge Kültür Sanat.
- Şeşen, Ramazan (1985). *İslâm Coğrafyacılarına Göre Türkler ve Türk Ülkeleri*, Ankara: TTK.
- Taş, İsmail (2011). *Türk Düşüncesinde Kozmogoni-Kozmoloji*. 2. bs. Konya: Kömen Yayınları.

- Taşğın, Ahmet (2016). “Kevn ve Mekân İlişkisi: Horasan’dan Balkanlara Marifetin Taşıyıcısı ve Temsilcisi Koyun Baba”. *Uluslararası Nehrin Piri: Koyunbaba Sempozyumu*. Çorum: Hitit Üniversitesi.
- Taşğın, Ahmet (2021). “Hacı Bektâş-ı Velî: Balkanlar ve Rum’u Horasan ve Türkistan’a Bağlayan Eren”. *Sabah Ülkesi*, S. 69,
- Tekin, Şinasi (2017). “Otoritenin Teolojik Meşruiyeti: Kutsal Bir Fenomen Olarak Otorite”. *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*. C. 14, S. 1, s. 8–23.
- Ural, Şafak (2008). "Kaos: Yeni Bir Paradigma mı?". *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*. S. 5, s. 101-111
- Ünal, Mustafa (2008). *Dinlerde Kutsal Zamanlar: Takvimler, Dini Gün, Bayram ve Törenler*. İstanbul: IQ Kültür Sanat Yayıncılık.
- “Zaman”. *TDK Güncel Türkçe Sözlük*. <https://sozluk.gov.tr> (14.04.2023).